

GTAR 17.07.51

Bilimsel makale

Ecem Gül İlek¹, Ömer Faruk Ateş²*Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye.**(E-mail: ¹ecemilek@kastamonu.edu.tr, ²ofates@kastamonu.edu.tr)***Kudaybergen Jubanov’a Göre Abay ve Şiiri**

Özet. Kudaybergen Jubanov, Kazakistan’ın 20. yüzyılın başında yetiştirdiği büyük bir Türkolog ve aydındır. Stalin’in başlattığı kızıl terörün kurbanı olan Jubanov, 38 yıllık kısa hayatına Kazakçanın temel sorunlarını konu alan çok sayıda bilimsel çalışma sığdırmıştır. Bununla birlikte Jubanov yalnızca bir dilbilimci değildir. Onun Kazak edebiyatını ve ediplerini değerlendirdiği önemli çalışmaları da vardır. Bunların başında modern Kazak edebiyatının kurucusu kabul edilen Abay Kunanbayev ile ilgili yazdığı “Abay-Kazak Edebiyatının Klasığı” başlıklı makale gelir. Bu makalede Jubanov, Abay’ın poetikasını şekillendiren etkenleri, şairin beslendiği kaynakları ve Çağatay edebiyatı geleneğinden koparak nasıl orijinal bir şair olduğunu açıklar. Jubanov’un yaptığı bazı değerlendirmelerde dönemin koşulları nedeniyle Sovyetler Birliği’nin ideolojik söylem biçimlerinin izleri bulunur. Bu çalışmada Kudaybergen Jubanov’un “Abay-Kazak Edebiyatının Klasığı” adlı makalesinde Abay Kunanbayev’e edebiyat eleştirisi bağlamında nasıl yaklaştığı ele alınacak ve Sovyet edebî eleştirisinin belirlediği kuralların Jubanov’u nasıl etkilediği ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Abay Kunanbayev, Kudaybergen Jubanov, sosyalist realizm, edebiyat eleştirisi

DOI: <https://doi.org/10.71078/bgr79144>

Alındı: 09.08.2025; Kabul edildi: 29.09.2025; Çevrim içi erişim: 3.10.2025.

Giriş

Kazak edebiyatı asırlar boyunca sözlü kültür temelinde varlığını sürdürdüğü için yazılı anlamda edebiyat eleştirisi bu coğrafyada gelişmemiştir. Batılı anlayışla modern edebî tenkidin ilk örneklerini 19. yüzyılın sonlarında Şokan Velihanov’un ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Yazılı modern edebiyatın kurucusu Abay Kunanbayev 19. yüzyılın ikinci yarısında edebiyat sahnesine çıkmıştır. Dolayısıyla Abay, yazılı Kazak edebiyatının temelini atarken onun eserlerini edebî tenkide tâbi tutarak ilmî ölçütlerle değerlendirecek bir otorite de yoktur. Edebî tenkidin ilk örneklerini veren Velihanov, dönem olarak Abay’dan sonradır. Bu nedenle Abay’ın edebî şahsiyetinin ve eserlerinin ilk değerlendirilmesi, ancak 20. yüzyılın başında Alaş döneminde mümkün olmuştur. Milliyetçi ideoloji temelinde modern bir edebiyat tesis etmek isteyen Alaş edebiyatçılarının önde gelen isimlerinden Ahmet Baytursinov, Abay’la ilgili yazı kaleme alan ilk eleştirmenlerdendir. Fakat kısa süre sonra Kazakistan’ın Sovyetler Birliği’ne bağlanması nedeniyle Abay’a dair çalışmalar yapmak zorlaşmıştır. Sovyetler Birliği, sosyalist realizm adını verdiği edebiyat görüşünü dayatmış, aynı zamanda edebî eleştirinin ölçütlerini de kendisi belirlemiştir. Bu yaklaşıma göre sosyalist realizmin ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalan yazar ve şairler başarılı, bağlı kalmayanlar ise gerici ve halk düşmanıdır. Abay, Sovyet dönemi öncesinde yaşadığı için sosyalist realizmin ilkeleri ile tanışmamış, bu doğrultuda eserler verememiştir. Sovyet yaklaşımına göre Abay’ın yaşadığı dönem, gerici ve feodal bir dönemdir. Din ve gelenekle bağı olan Abay da gerici kabul edilmelidir. Hâl böyleyken Abay ile ilgili objektif bir değerlendirme yapmak Sovyet döneminde mümkün değildir. Kudaybergen Jubanov’un “Abay-Kazak Edebiyatının Klasığı” adlı makalesi, böyle

bir ortamda yazıldığı için Kazak tenkit tarihi açısından özellikle önemlidir. Bu çalışmada Jubanov'un Sovyet koşullarında Abay'ı nasıl ele aldığı ortaya konmaya çalışılacaktır.¹

Klasik Bir Şair Olarak Abay

Jubanov, makalesine verdiği isimden de anlaşılacağı gibi Abay'ı Kazak edebiyatının klasiği olarak kabul eder. 19. yüzyıldaki Müslüman Türk dünyasının içinde bulunduğu ahvali değerlendirerek makalesine başlayan Jubanov, Abay'ın çöken bir medeniyet içerisinde istisnai yere sahip bir aydın olduğunu söyler. Jubanov'a göre Abay, yalnızca Kazak edebiyatının değil, komşu Türk halklarının edebiyatlarının da parlayan bir yıldızıdır. Yazar, Abay'ın yaşadığı 19. asrı nitelendirirken Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Karakalpakistan gibi Türk halklarının bu dönemde "İslâm medeniyetinin kirli yorganını" örttüğünü ve bu yorganın altında nefes alamadığını savunur. Burada Orta Çağ boyunca Orta Asya Türk coğrafyasına hâkim olan müşterek Müslüman Şark medeniyetine çok sert bir eleştiri yapıldığı görülür. Eleştirinin dozunun bu kadar sert olmasını Sovyet dönemi koşullarına bağlamak gerekir. Zira Jubanov'un Abay gibi Müslüman bir şairi olumlu yönleriyle ele aldığı bir makalenin sansüre takılmadan yayımlanabilmesi için, devrim öncesinde hâkim olan İslam medeniyeti dairesini ve değerlerini eleştirmesi bir zorunluluktur.

Jubanov'a göre bu çöküş döneminde edebiyat da müşterek İslam medeniyeti tarafından şekillendirilen Çağatay edebiyatı etkisi altında olduğundan gerici bir nitelik taşır. Bu edebiyatın Arap ve Fars edebiyatlarından giren aruz vezni ve alıntı sözcüklerden oluşması Jubanov'un eleştirdiği bir başka husustur. Çağatay şairleri saf Türk dilini kaba bir dil olarak kabul ettikleri gibi Türklerin millî vezni olan hece ölçüsünü de parmak hesabı olarak küçümser. Jubanov, bu sebeple Çağatay edebiyatını eleştirdikten sonra Türkmen şair Mahtumkulu'nun belli ölçüde de olsa Çağatay edebiyatı etkisini kırarak Türk halk şiirine yaklaşmasını olumlu bir gelişme olarak kabul eder. Bu alanda asıl atılımı Abay'ın yaptığını savunur.

Makalenin devamında dönemin Tatar aydınları eleştirilir. O dönemde Abay'a denk tutulabilecek iki isim vardır. Bunlar Şehabettin Mercani ve Yakup Nasiri'dir. Mercani ve Nasiri, Jubanov'a göre İdil-Ural bölgesinde oluşan "dinî fanatizm sisinin" arasından ışık veren iki aydındır. Yazarın Tataristan'da tecdit fikrini savunan modern İslamcılar dahi "dini fanatizm sisi" olarak nitelendirmesi dikkat çekicidir. Jubanov, Merjani'nin "köhne İslam medeniyetini akılla yamamaya çalıştığını" söyleyerek Abay'ın da din konusunda Merjani ile aynı tutumu benimsediğini belirtir. Jubanov'a göre 19. yüzyıl aydın ve şairlerinin akıllı ve bilimi ön plana çıkartan bir din yorumuyla İslam'ı modernizm ile sentezlemeye çalışması, eski bir giysiye yapılan yama olmanın ötesine geçemeyecektir. Burada yazar, elbisenin tamamen çıkartılması gerektiğine işaret ederek dolaylı yoldan devrimin kazanımlarına bağlı olduğunu, devrim öncesine dair yapılan iyileştirme çalışmalarını yetersiz bulduğunu ifade etmiş olur.

Jubanov, Abay'ı değerlendirirken vereceği olumlu hükümlere Sovyet cephesinden gelecek tepkilerin önünü almak için bazı açıklamalar yapar. Yazarın "19. asırda Kazak köyünde yaşayan, kürklü kaftan giyen, Cengiz dağlarında yaylayan Abay'dan işçi devriminin lideri ya da Kapital'in yazarı olmasını beklememiz haksızlık olur. Onun boyuna uygun bir kürk biçmek gerekir." demesi bu açıdan manidardır. Jubanov, "Abay'ı Marksist-Leninist olmadığı için suçlamayalım zira onun döneminde Kazak bozkırında böyle bir düşüncenin gelişmesine uygun şartlar yoktu" demek ister gibidir.

Jubanov'a göre Abay'ın en önemli özelliği, Kazak dilinin gelişimine sunduğu katkıdır. Jubanov, Abay'ın hem eski halk şairlerinden hem de Çağatayca yazan klasik edebiyat şairlerinden farklı bir tutum sergileyerek Orta Asya Türk şiirinde yeni bir yol açtığını savunur. O dönemde gerek Kazak edebiyatında gerekse komşu Türk halklarının edebiyatlarında

¹ Bu çalışmada Ömer Faruk Ateş, Bagila Muratbek ve Assau Kairat tarafından Türkiye Türkçesine "Abay-Kazak Edebiyatının Klasiği" adıyla aktarılan ve 1 Kasım 2024 tarihinde "Jubanov Okumaları" adlı konferans kitabında yayımlanan metin esas alınmıştır. Alıntılar ve sayfa numaraları bu metne aittir. Bkz. Ömer Faruk Ateş, Bagila Muratbek ve Assau Kairat, "Abay-Kazak Edebiyatının Klasiği", Қ.Қ.Жұбановтың 125 жылдығына орай «Жұбанов тағылымы» атты дәстүрлі ХІ халықаралық конференциясы материалдарының жинағы. – Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы, Ақтөбе өңірлік университеті, 2024, s. 54-67.

geleneksel şiiri dönüştürecek böyle büyük bir hamle yapabilen başka bir şair yoktur. Jubanov'a göre Abay'ın şiirde yaptığı devrimin bir benzerini daha sonra Tatar şiirinde Abdullah Tukay yapacaktır.

Jubanov, İsmail Gaspıralı ve Hüseyinzade Ali Bey'in Kırım ve Azerbaycan'da başlattığı ortak edebî dil hareketini Türkçülüğün neden olduğu bir sorun olarak görür ve Türkçülüğü de bir hastalık olarak kabul eder. Sovyetler sayesinde Kırım Tatarca'sının ve Azerbaycan Türkçesinin Osmanlı Türkçesi altında erimekten kurtulduğunu savunur. Mahalli lehçelerin müstakil birer edebî dil olmasını savunan bu yaklaşıma göre Abay, Kazakça yazarak Kazak dilinin yok olmasını önlemiştir. Azerbaycan'da Azerbaycan Türkçesini edebî dil hâline getiren Neriman Nerimanov'dur ve Abay'dan yıllar sonra bunu başarabilmiştir. Bu tespitleri yaparken Jubanov, Abay sayesinde Kazakçanın Azerice ve Tatarca'dan daha önce bağımsız bir hüviyete kavuştuğunu savunup bu başarıyı Abay'ın şairliğine bağlar. Jubanov'un bu tutumu, her Türk lehçesinin bağımsız birer dil olmasını savunan Sovyetler Birliği'nin resmî dil politikası ile uyum içerisindedir.

Jubanov'a göre Abay'ı büyük yapan yetiştirdiği muhitin olumsuz şartlarına rağmen başardığı yenilik hamlesidir. Abay, daha gelişmiş bir kültürel ortamda yetişen Tatar şair ve aydınların sahip olduğu fırsatlara sahip değildir. Ayrıca Ege Denizi kıyısında yetişen bir Yunan filozofunun ya da Avrupalı bir Rönesans sanatçısının şartlarına da sahip olamamıştır. Kazak bozkırında kendisine rehberlik edecek öncü bir rol modeli de yoktur. Fakat kendi dehasıyla bir "Çoban Yıldızı" gibi parlamış ve kendisinden sonra gelenlere rehber olmayı başarmıştır.

Jubanov'a göre Abay'ın üzerindeki Çağatay edebiyatı etkisi onun acemilik dönemiyle sınırlıdır. 19 yaşından sonra Abay, klasik Çağatay şiiri geleneğinin dışına çıkmayı başarmıştır. Çağatay şiiri divane âşıkları anlatan lirik bir şiirdir. Aşk duygusunun arka planında da İslam tasavvufuna dayanan bir mistisizm vardır. Sevgili tipi ise mücerrettir ve bu sevgilinin kim olduğu bile belli değildir. Oysa Abay'ın şiirinde bu özellikler yoktur. Şark şiir geleneğindeki dünyadan vazgeçme ve sofu olma düşüncesine de Abay yer vermez. Çağatay şiiri kadercidir. Abay ise çalışmaya ve iradeye inanır. Jubanov'un Abay'ı klasik şiirden ayıran özellikler olarak mücerret sevgili tipinden uzaklaşması, kaderciliğe karşı çıkması ve iradeyi ön plana çıkarması gibi özellikleri zikretmesi, Tanpınar ve Mehmet Kaplan'ın Şinasi'nin şiirini klasik edebiyattan ayıran unsurlar olarak saydığı özelliklerle benzerlik gösterir. Buradan hareketle modernleşme süreçlerinin yarattığı poetik dönüşümün Türk dünyasının farklı coğrafyalarında benzer şekilde görüldüğü yorumunu yapmak mümkündür.

Jubanov'a göre 1864 yılından itibaren Abay'da Çağatay etkisini aramak beyhude bir çabadır. Çünkü:

1. Çağatay edebiyatının esas yönü mistisizmdir. Abay'da bu yoktur.
2. Çağatay edebiyatının dili, Arap-Fars dilinden etkilenen bozuk bir dildir. Abay'da böyle sözcüklerle fazla karşılaşılmaz.

3. Çağatay edebiyatında şiir ölçüsü Arap ve Fars'ın aruz ölçüsüdür. Abay bunu erken bırakmıştır.

4. Abay Çağatay aruzunu kullanmanın dışında, bu şiirin başka karakteristik özelliklerini de beraberinde kendi şiirine ekleyebilirdi. Abay'ın Çağatay şairleriyle hiç ortak bir karakteri yoktur. Jubanov bu noktada Abay'ın "boğazına kadar Doğu geleneğinin çamuruna battığını", fakat sonra bu bataklıktan çıkmayı başardığını söyler (s. 60). Müslüman-Şark şiirinin "çamur" ve "bataklık" olarak nitelendirilmesi, geleneğe yönelik oldukça sert bir söylemdir.

Jubanov'a göre Abay'ı besleyen kaynaklardan biri halk edebiyatı olsa da halk şiirinin poetik yolu ona dar gelmiş ve Abay zamanla bu yolu aşmıştır. Kazak edebiyatını sözlü edebiyat derecesinden çıkaran, "bin yıllardır alışkanlık hâline gelip ete kemiğe sinen" eski sözlü edebiyat geleneğinden kurtaran kişi Abay'dır. Eski sözlü edebiyattaki fazla ara sözlerden Kazak edebiyatını ilk temizleyen de Abay'dır.

Jubanov'un Abay hakkındaki şu değerlendirmeleri dikkat çekicidir:

"Abay, eski Doğu'nun egzotik sanatlarından biri olan Çağatay edebiyatını iyi tanımış, onda ruhuna ilham bulamamış, ileri Avrupa örneğinin seçerek o yolda ilerlemekle birlikte Kazak halk edebiyatı mirasını da araştırarak değerlendirmiş, ondan gerekli olan unsurları almış bir sanatçıdır." (s.65)

Burada Jubanov, Abay'ın geleneği birebir sürdürmeyerek modern edebiyatla tanıştığını fakat geleneğin bazı imkânlarından beslenmeyi sürdürdüğünü söylemektedir. Abay, halk şiirine tenkidî bir gözle bakmış ve onun kendince iyi yanlarını alarak geleneksel şiiri bir elemeye tâbi tutmuştur. Jubanov, Abay'ın halk şiirinde kullanılan ölçü ve kafiyeleri değiştirmesini de önemli bir yenilik olarak görür.

Jubanov'a göre Abay'ın halk şiiri sahasındaki en önemli icraatları şunlardır:

- a) Sözlü edebiyatın özelliği sayılan şiirdeki fazla boş sözleri çıkartmıştır
- b) Sürekli aynı şekilde tekrar eden imgeleri yeni bir şekle sokmuştur
- c) Kazak şiirini tür açısından geliştirmiş, yeni vezin ve uyaklar kullanarak şiirde farklı bir ahenk yakalamıştır.

d) Arapça-Farsça kelimeleri atarak Kazak dilinin zenginliğini ortaya çıkartmıştır (s. 66).

Abay'ın bir diğer önemli yanı Bayron, Shiller, Gothe, Puşkin, Lermontov, Tolstoy gibi sanatçıları okuyarak modern edebiyatı tanıması ve bu yolla Kazak edebiyatının modernleşmesine öncülük etmesidir. Jubanov, Abay'ın Rusça'dan yaptığı tercümeleri bu açıdan mühim bulur.

Sonuç

Kudaybergen Jubanov, Sovyet döneminde Abay hakkında edebî eleştiri kaleme almış ender âlimlerden biridir. Bir dilbilimci olan Jubanov, Abay'ın Kazakçanın edebî dil hâline gelmesine katkısı üzerinde durmuştur. Ayrıca geleneksel halk edebiyatı ve Çağatay edebiyatının sınırlarını aşarak modern edebiyata yönelme konusunda Abay'ın yaptığı yenilikleri vurgulamıştır. Abay'ın tür, biçim, vezin, uyak gibi konularda yaptığı yeniliklere, klasik imajları ve aşk anlayışını dönüştürmesine, dilde sadeleşme çabasına özellikle vurgu yapan Jubanov, yaptığı değerlendirmelerde Sovyet edebiyat eleştirisinin ideolojik söylem biçimlerinden kurtulamamıştır. Bunu yazarın makaleyi kaleme aldığı dönemin koşullarıyla ilişkilendirmek gerekir. Kudaybergen Jubanov'un "Abay-Kazak Edebiyatının Klasığı" adlı makalesi, ihtiva ettiği cesur değerlendirmeler nedeniyle "Abaytanuu" sahası için bugün hâlâ önemini korumaktadır.

Kaynakça

Aşa, E. (n.d.) "İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun Edebî Çehresi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 27, 48.

Ateş, Ö.F., & Muratbek, B., & Kairat, A. (2024). "Abay-Kazak Edebiyatının Klasığı", *Қ.Қ.Жұбановтың 125 жылдығына орай «Жұбанов тағылымы» атты дәстүрлі ХІ халықаралық конференциясы материалдарының жинағы. Ақтөбе, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті*, 54-67.

References

Aşa, E. (n.d.). The Literary Persona of İbrahim Abay Kunanbayev. *Journal of Turkish Language and Literature*, Vol. 27, p. 48.

Ateş, Ö. F., Muratbek, B., & Kairat, A. (2024). "Abay – The Classic of Kazakh Literature." In *Proceedings of the XI International Conference "Zhubanov Readings," dedicated to the 125th anniversary of K.K. Zhubanov* (pp. 54–67). Aktobe, K. Zhubanov Aktobe Regional University.

Ілек Әджем Гүл¹, Атеш Өмер Фарук²

*Кастамону университети, Кастамону қаласы, Түркия.
(E-mail: ¹ecemilek@kastamonu.edu.tr, ²ofates@kastamonu.edu.tr)*

Құдайберген Жұбанов бойынша Абай және оның поэзиясы

Аңдатпа. Құдайберген Жұбанов (1899–1938) – ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның аса көрнекті түркітанушысы және ағартушысы. Сталиннің қызыл қырғынының құрбаны болып, небәрі 38 жыл ғана өмір сүргеніне қарамастан, ол қазақ тілінің негізгі мәселелерін талдауға арналған көптеген ғылыми еңбектер жазып үлгерді. Алайда Жұбанов тек тілші ғана емес еді; ол қазақ әдебиеті мен оның өкілдерін бағалауға бағытталған маңызды зерттеулер де жүргізді. Солардың ішінде ең маңыздыларының бірі – қазіргі қазақ әдебиетінің негізін қалаушы деп танылған Абай Құнанбаевқа арналған «Абай – Қазақ әдебиетінің классигі» атты мақаласы. Бұл еңбегінде Жұбанов Абай поэтикасын қалыптастырған факторларды, ақынды нәрлендірген қайнар көздерді және оның Шағатай әдебиеті дәстүрінен бөлініп, өзіндік дара ақын болып қалыптасуын түсіндіреді. Дегенмен, сол дәуірдің саяси жағдайына байланысты Жұбановтың кейбір пайымдарынан Кеңес өкіметінің идеологиялық дискурсының ізі байқалады. Бұл зерттеуде Құдайберген Жұбановтың «Абай – Қазақ әдебиетінің классигі» атты мақаласында Абай Құнанбаевқа әдеби сын тұрғысынан қалай қарағаны талданып, кеңестік әдеби сын қалыптастырған қағидалардың оған қалай ықпал еткені айқындалады.

Түйін сөздер: Абай Құнанбаев, Құдайберген Жұбанов, социалистік реализм, әдеби сын

Ecem Gül İlek¹, Omer Faruk Ateş²

*Kastamonu University, Kastamonu, Türkiye
(E-mail: ¹ecemilek@kastamonu.edu.tr, ²ofates@kastamonu.edu.tr)*

Abay and His Poetry According to Kudaybergen Jubanov

Abstract. Kudaybergen Jubanov (1899–1938) was one of Kazakhstan's most prominent Turkologists and intellectuals in the early 20th century. Despite his short life of 38 years, cut short as a victim of Stalin's red terror, he produced numerous scholarly works addressing the fundamental issues of the Kazakh language. Yet Jubanov was not solely a linguist; he also made important contributions to the study of Kazakh literature and its writers. Among his literary studies, the most significant is the article "Abay – The Classic of Kazakh Literature," which focuses on Abay Kunanbayev, recognized as the founder of modern Kazakh literature. In this article, Jubanov analyzes the factors shaping Abay's poetics, the sources that influenced him, and how he broke away from the Chagatai literary tradition to emerge as an original poet. Some of Jubanov's evaluations reflect traces of the ideological discourse of the Soviet Union, shaped by the conditions of his era. This study discusses Jubanov's approach to Abay Kunanbayev within the framework of literary criticism and examines the influence of Soviet literary norms on his interpretation.

Keywords: Abay Kunanbayev; Kudaybergen Jubanov; socialist realism; literary criticism.

Yazar hakkında bilgi:

Ecem Gül İlek – Araştırma Görevlisi (Yüksek Lisans), Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1950-7931>

Ömer Faruk Ateş – PhD, Doçent, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6416-7924>

Автор туралы мәлімет:

Ілек Әджем Гүл – магистр-оқытушы, Кастамону университеті, Кастамону қ., Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1950-7931>

Атеш Өмер Фарук – PhD, доцент, Кастамону университеті, Кастамону қ., Түркия. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6416-7924>

Information about authors:

Ecem Gül İlek – Research Assistant (MA), Kastamonu University, Kastamonu, Turkey. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1950-7931>

Ömer Faruk Ateş – PhD, Associate Professor, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6416-7924>